

LONDA SCHIEBINGER

Σκελετοί στην ντουλάπα\*  
Οι πρώτες απεικονίσεις του γυναικείου σκελετού  
στην ανατομία του 18ου αιώνα

*Εισαγωγή*

Το 1796 ο Γερμανός ανατόμος Samuel Thomas von Soemmerring δημοσίευσε σε ξεχωριστό βιβλίο την πρώτη, όπως ισχυριζόταν, απεικόνιση του γυναικείου σκελετού.<sup>1</sup> Αξιοσημείωτος ισχυρισμός, καθώς ο Αντρέας Βεσάλιους και οι νεωτερισκοί ανατόμοι ζωγράφιζαν ανθρώπινους σκελετούς με βάση την παρατήρηση και την ανατομή ήδη από τον 16ο αιώνα. Παρόλο που η διεκδίκηση της πρωτοτυπίας από τον Soemmerring είχε μια δόση υπερβολής, ο ανατόμος αυτός ήταν πράγματι ανάμεσα στους πρώτους που απεικόνισαν έναν διακριτά γυναικείο σκελετό. Η σημασία όμως της απεικόνισής του υπερβαίνει το γεγονός ότι ήταν ένας από τους πρώτους. Ζωγραφίζοντας τον γυναικείο σκελετό, ο Soemmerring έγινε μέρος του κινήματος του 18ου αιώνα που είχε στόχο να ορίσει και να επανορίσει τις διαφορές των φύλων σε κάθε σημείο του ανθρώπινου σώματος. Ο 18ος αιώνας ήταν η εποχή που η θεωρία των χυμών, η οποία για πάρα πολλά χρόνια προσδιόριζε ότι η γυναίκα είχε ξεχωριστό σωματικό και ηθικό χαρακτήρα, ανατράπηκε από τη νεωτερική ιατρική. Αρχίζοντας από τη δεκαετία του 1750, γιτροί στη Γαλλία και τη Γερμανία επιδίωκαν μια λεπτομερέστερη σκιαγράφηση των διαφορών ανάμεσα στα φύλα· η ανακάλυψη, η περιγραφή και ο προσδιορισμός των φυλετικών διαφορών σε κάθε οστό, μυ, νεύρο και αγγείο του ανθρώπινου σώματος αποτέλεσαν τις ερευνητικές προτεραιότητες της επιστήμης της ανατομίας. Έτσι, ως μέρος αυτής της ευρύτερης έρευνας για τις διαφορές ανάμεσα στα φύλα, εμφανίστηκαν μεταξύ 1730 και 1790 στην Αγγλία, στη Γαλλία και τη Γερμανία τα πρώτα σχέδια γυναικείων σκελετών.

Τι ήταν εκείνο που πυροδότησε το ενδιαφέρον για τον γυναικείο σκελετό κατά τον 18ο αιώνα; Ακολουθούν οι απεικονίσεις των γυναικείων οστών το «σαφές περίγραμμα» της επιστημονικής αντικειμενικότητας; Ή το ενδιαφέρον για τη γυναικεία ανατομία διαμορφώθηκε από ευρύτερα κοινωνικά κινήματα; Υπήρχε σχέση ανάμεσα στα κινήματα του 18ου αιώνα υπέρ της ισότητας της γυναίκας και τις προσπάθειες των ανατόμων να ανακαλύψουν κάποια βάση στη φυσιολογία για την «ανισότητα» της γυναίκας;

Θέλω εδώ να υποστηρίξω ότι οι πρώτες απεικονίσεις του γυναικείου σκελετού εμφανίστηκαν στην ευρωπαϊκή επιστήμη ακριβώς στα συμφραζόμενα της προσπάθειας να προσδιοριστεί η θέση των γυναικών στην ευρωπαϊκή κοινωνία. Τα ενδιαφέροντα της επιστημονικής κοινότητας δεν ήταν αυθαίρετα: οι ανατόμοι επικέντρωναν την προσοχή τους σε εκείνα τα σημεία του σώματος που επρόκειτο να αποκτήσουν πολιτική σημασία. Όταν η Γαλλίδα ανατόμος Marie-Geneviève-Charlotte Thiroux d'Arconville δημοσίευσε σχέδια του γυναικείου σκελετού, το 1759, απεικόνισε το γυναικείο κρανίο μικρότερο από το ανδρικό και τη γυναικεία λεκάνη μεγαλύτερη από την ανδρική.<sup>2</sup> Κάτι τέτοιο ωστόσο δεν ήταν απλώς προϊόν ενός μεγαλύτερου ρεαλισμού στην ανατομία. Η απεικόνιση ενός μικρότερου γυναικείου κρανίου χρησιμοποιήθηκε για να αποδείξει ότι οι νοητικές ικανότητες της γυναίκας ήταν κατώτερες από εκείνες του άνδρα. Αυτό το επιστημονικό μέτρο του μικρότερου «φυσικού λόγου» της γυναίκας χρησιμοποιήθηκε για να στηρίξει επιχειρήματα εναντίον της συμμετοχής των γυναικών στις δημόσιες σφαίρες της διακυβέρνησης και του εμπορίου, της επιστήμης και της μόρφωσης. Η μεγαλύτερη λεκάνη της γυναίκας χρησιμοποιήθηκε, αντίστοιχα, για να αποδείξει ότι οι γυναίκες είχαν εκ φύσεως προορισμό τη μητρότητα, την περίκλειστη σφαίρα της οικογενειακής εστίας και του σπιτιού.

Η «φύση» έπαιξε κεντρικό ρόλο στην ανάδυση της φιλελεύθερης πολιτικής σκέψης. Τον 17ο και τον 18ο αιώνα, φιλόσοφοι του φυσικού νόμου όπως ο Λοκ και ο Καντ επιδίωξαν να στηρίξουν την κοινωνική σύμβαση σε μια φυσική βάση.<sup>3</sup> Εκκλήσεις στον «φυσικό λόγο και την αξιοπρέπεια του ανθρώπου» πρόσφεραν σημαντικά φιλοσοφικά θεμέλια υπέρ της ατομικής ελευθερίας και ισότητας. Ωστόσο, όταν οι γυναίκες ζήτησαν ισότητα, τους την αρνήθηκαν.

Είναι σημαντικό να καταλάβει κανείς πώς η άρνηση των δικαιωμάτων του πολίτη στις γυναίκες, κατά τον 18ο αιώνα, μπορούσε να δικαιολογηθεί μέσα στο πλαίσιο της φιλελεύθερης σκέψης. Στο μυαλό των θεωρητικών του φυσικού νόμου, μια έκκληση στα φυσικά δικαιώματα μπορούσε να αντικρουστεί μόνο με την απόδειξη των φυσικών ανισοτήτων.<sup>4</sup> Ο Μοντεσκιέ, για παράδειγμα, στις *Περ-*



σικές Επιστολές του, διατύπωνε το κρίσιμο ερώτημα: «Ο φυσικός νόμος [loi naturelle] υποτάσσει τη γυναίκα στον άνδρα;»<sup>5</sup> Η φύση και οι νόμοι της θεωρούνταν υπεράνω της ανθρώπινης πολιτικής. Σύμφωνα με αυτή την άποψη, υπάρχει μια τάξη στη φύση που αποτελεί τη βάση της εύτακτης πολιτικής κοινωνίας [polis].<sup>6</sup> Για να δικαιολογηθούν οι κοινωνικές ανισότητες στο πλαίσιο της φιλελεύθερης σκέψης, οι επιστημονικές αποδείξεις θα έπρεπε να καταδεικνύουν ότι η ανθρώπινη φύση δεν είναι ενιαία αλλά διαφέρει ανάλογα με την ηλικία, τη φυλή και το φύλο.

Κατά τη διάρκεια του 18ου και του 19ου αιώνα, η μελέτη της «φύσης» της γυναίκας μετατράπηκε σε προτεραιότητα της επιστημονικής έρευνας. Η όλο και εντονότερη τάση να θεωρείται η επιστήμη διαιτητής στα κοινωνικά ζητήματα καθορίστηκε από την ελπίδα ότι κοινωνικά ζητήματα που προκαλούσαν φλογερές διαμάχες –όπως τα δικαιώματα και οι ικανότητες των γυναικών– μπορούσαν να επιλυθούν στα ψυχρά άδυστα της επιστήμης. Όταν ωστόσο η νεωτερική επιστήμη έστρεψε για πρώτη φορά ένα «αμερόληπτο» βλέμμα στη μελέτη της γυναίκας, ανέκλυψε ένα παράδοξο που εξακολουθεί να στοιχειώνει τη σχέση των γυναικών με την επιστήμη. Η «φύση» και οι ικανότητες της γυναίκας ερευνήθηκαν ενδελεχώς από μια επιστημονική κοινότητα από την οποία οι γυναίκες (και το θηλυκό στοιχείο) ήταν σχεδόν εντελώς απύσυχες.<sup>7</sup> [...]

Αυτή η μελέτη των πρώτων απεικονίσεων του γυναικείου σκελετού έχει σκοπό να χρησιμεύσει ως μια μελέτη περίπτωσης με στόχο πιο γενικά προβλήματα. Γιατί η έρευνα των διαφορών ανάμεσα στα φύλα έγινε προτεραιότητα της επιστημονικής έρευνας σε συγκεκριμένες χρονικές στιγμές και ποιες πολιτικές συνέπειες προέκυψαν από το γεγονός της διαφοράς; Όπως θα δούμε, το γεγονός της διαφοράς χρησιμοποιήθηκε τον 18ο αιώνα για να υπαγορευτούν πολύ διαφορετικοί ρόλοι για τους άνδρες και τις γυναίκες στο πλαίσιο της κοινωνικής ιεραρχίας. Κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα, κάποιοι ανατόμοι έφτασαν ακόμη και να πιστεύουν ότι οι γυναίκες βρίσκονταν σε χαμηλότερη βαθμίδα της φυσικής ιεραρχίας· έγινε της μόδας να εντοπίζονται στις γυναίκες τα χαρακτηριστικά των παιδιών και των «πρωτογόνων». Τοποθετώντας την κοινωνική αξία της γυναίκας στη βιολογική της φύση, οι ανατόμοι έλπιζαν να προσφέρουν μια σίγουρη και εύκολη λύση στο «γυναικείο» πρόβλημα.

Οι διαφορές ανάμεσα στα φύλα και η ανάπτυξη  
της νεωτερικής ανατομίας (1600-1750)

*L'esprit n'a point de sexe*

[Το πνεύμα δεν έχει καμία σχέση με το φύλο]

François Poullain de la Barre<sup>8</sup>

Ο προσδιορισμός των φυλετικών διαφορών στο ανθρώπινο σώμα κατά τη νεωτερική εποχή δεν ήταν πρωτοφανές γεγονός. Στην αρχαιότητα, ο Ιπποκράτης, ο Αριστοτέλης και ο Γαληνός είχαν σχεδιάσει μια εικόνα της φύσης της γυναίκας που πρόσφερε μια ολοκληρωτική δικαίωση της κατώτερης κοινωνικής της θέσης.<sup>9</sup> Ο Αριστοτέλης υποστήριζε ότι οι γυναίκες είναι ψυχρότερες και ασθενικότερες από τους άνδρες και ότι δεν διαθέτουν αρκετή θερμοκρασία για να βράσει το αίμα τους και έτσι να εξαγνιστεί η ψυχή τους. Ο Γαληνός, ακολουθώντας την ιπποκράτειο θεωρία των τεσσάρων χυμών, πίστευε ότι οι γυναίκες είναι ψυχρές και υγρές, ενώ οι άνδρες θερμοί και ξηροί· οι άνδρες είναι δραστήριοι, οι γυναίκες νωθρές. Οι ιατρικές παραδοχές αυτών των αρχαίων ιατρών ενσωματώθηκαν, με μικρές αναθεωρήσεις, στη μεσαιωνική σκέψη και κυριάρχησαν σε μεγάλο μέρος της δυτικής ιατρικής βιβλιογραφίας ακόμα και μέχρι τα τέλη του 17ου αιώνα.<sup>10</sup>

Η νέα επιστήμη της ανατομίας, που αναδύθηκε κατά τον 16ο αιώνα, είχε τη δυνατότητα να αμφισβητήσει τις αρχαίες απόψεις περί της βιολογικής και ηθικής φύσης των γυναικών. Οι Paul Hoffmann και Ian Maclean έχουν υποστηρίξει ότι στην ιατρική του 16ου και του 17ου αιώνα υπήρχε ένα περιορισμένο φεμινιστικό κίνημα.<sup>11</sup> Το 1645, ο J.P. Lotichium, καθηγητής της ιατρικής στο γερμανικό πανεπιστήμιο του Ρίντελν, έκανε μια ανασκόπηση αυτής της φεμινιστικής βιβλιογραφίας και τόνισε πως οι γυναίκες είναι τέλειες ως προς τη βιολογική τους κατασκευή και θα έπρεπε να θεωρούνται πλήρεις άνθρωποι.<sup>12</sup> Το 1673, ο Γάλλος φεμινιστής Poullain de la Barre χρησιμοποίησε αποκλειστικά ιατρικά επιχειρήματα για να υποστηρίξει ισχυρισμούς υπέρ της κοινωνικής ισότητας της γυναίκας. Οι γυναίκες, έγραφε, έχουν τα ίδια αισθητήρια όργανα με τους άνδρες – τα μάτια τους βλέπουν εξίσου καθαρά, τα αυτιά τους ακούν με την ίδια ακρίβεια, τα χέρια τους είναι εξίσου επιδέξια. Και τα κεφάλια τους, συνέχιζε, είναι ίδια με των ανδρών. «Η πιο ακριβής ανατομία δεν έχει ανακαλύψει καμία διαφορά σε αυτό το σημείο [το κεφάλι] μεταξύ ανδρών και γυναικών· ο εγκέφαλος είναι ίδιος,

όπως και η μνήμη και η φαντασία»<sup>13</sup>. Η Αγγλίδα φεμινίστρια Mary Astell υποστήριζε στο ίδιο πνεύμα την ορθολογική ικανότητα των γυναικών:

Αν υπάρχει κάποια ατέλεια στις γυναίκες, δεν μπορεί να είναι στο Σώμα (αν δώσουμε βάση στις Αναφορές μορφωμένων Ιατρών), αφού δεν υπάρχει καμία διαφορά στο Όργανο εκείνων των Μερών που έχουν κάποια σχέση ή επηρεάζουν το Μυαλό τους.<sup>14</sup>

Αν και στην Αναγέννηση και στους ιατρικούς κύκλους της πρώιμης νεωτερικότητας υπάρχουν φεμινιστικά ψήγματα, είναι εντούτοις μικρά. Σε γενικές γραμμές, οι ανατόμοι του 16ου και του 17ου αιώνα δεν επικέντρωναν την προσοχή τους στο ζήτημα των διαφορών ανάμεσα στα φύλα. Όπως έχει υπογραμμίσει η Hilda Smith, εκείνοι που σήμερα θεωρούμε εξέχουσες φυσιογνώμεις της αγγλικής ιατρικής του 17ου αιώνα –τον Thomas Willis, τον Thomas Sydenham, τον William Harvey– είχαν πολύ λίγα πράγματα να πουν για τις γυναίκες ή για τις διαφορές ως προς το φύλο στο ανθρώπινο σώμα. Με το ζήτημα των φυλετικών διαφορών ασχολήθηκαν μόνο οι πιο περιθωριακοί συγγραφείς γυναικολογικών πραγματειών, οι οποίοι συνέχιζαν να βασίζονται στην παράδοση του Γαληνού.<sup>15</sup> [...]

Ο Αντρέας Βεσάλιους, αναγνωρισμένος ευρέως ως ο θεμελιωτής της σύγχρονης ανατομίας, συμπυκνώνει αυτή τη συγχώνευση παλιών και νέων αντιλήψεων.<sup>16</sup> Για τον Βεσάλιους, οι διαφορές ανάμεσα στα φύλα ήταν μόνο επιφανειακές. Ο Βεσάλιους δεν πίστευε ότι οι διαφορές αυτές απέρρεαν από τους χυμούς (όπως πίστευαν οι αρχαίοι) ούτε ότι εισδύουν στο σκελετό (όπως θα πίστευαν οι νεωτεριστές). Στην Επτομή του μεγάλου έργου του για τη δομή του ανθρώπινου σώματος, ο Βεσάλιους ζωγράφισε ένα ανδρικό κι ένα γυναικείο γυμνό, όπου επισημάνει τις διαφορές στις καμπύλες και τις γραμμές των δύο σωμάτων καθώς και στα όργανα αναπαραγωγής.<sup>17</sup> Για να συνοδεύσει το ανδρικό και το γυναικείο γυμνό του, ζωγράφισε έναν και μόνο σκελετό στον οποίο έβαλε την επιγραφή «ανθρώπινος» σκελετός. Πιστεύοντας ότι ένας «ανθρώπινος» σκελετός δίνει σχήμα και μορφή τόσο στο ανδρικό όσο και στο γυναικείο σώμα, ο Βεσάλιους δεν απέδιδε φύλο στα οστά του «ανθρώπινου» σώματος. Παρόλο που διευκρίνιζε στις σημειώσεις του πως ο σκελετός ζωγραφίστηκε με βάση έναν άρρενα δεκαεπτά-δεκαοκτώ ετών, ο Βεσάλιους δεν έδινε φύλο στο σκελετό του.

Σύμφωνα με την άποψη του Βεσάλιους, οι διαφορές ανάμεσα στο ανδρικό και το γυναικείο σώμα περιορίζονται σε διαφορές στο περίγραμμα του σώματος και στα όργανα αναπαραγωγής. [...]

Η αδιαφορία των πρώτων νεωτερικών ανατόμων για το ζήτημα των διαφορών

ανάμεσα στα φύλα ωστόσο δεν τους έκανε να «αποσεξουαλικοποιήσουν» τα σώματα που μελετούσαν. Αντίθετα, μέχρι τον 19ο αιώνα το φύλο των σωμάτων που χρησιμοποιούνταν για ανατομή απεικονιζόταν σαφώς είτε με εξωτερικά γεννητικά όργανα ή με μαστούς, είτε με μια τούφα μαλλιών που έπεφτε πάνω από τον ώμο, στην περίπτωση των γυναικών, ή με έντονη γενειάδα, στην περίπτωση των ανδρών.<sup>18</sup> [...]

Είναι αλήθεια βέβαια πως σε όλη τη διάρκεια του 16ου και του 17ου αιώνα οι ανατόμοι που βρέθηκαν στην πρωτοπορία της επιστήμης –Βεσάλιους, Bidloo, Κούπερ– έκαναν περιστασιακές παρατηρήσεις σχετικά με διαφορές ανάμεσα στο ανδρικό και το γυναικείο σώμα πέρα από εκείνες στην εξωτερική μορφή ή στα γεννητικά όργανα. Ο Κούπερ, για παράδειγμα, σημείωνε ότι το δέρμα είναι πιο μαλακό στις γυναίκες και ο θυρεοειδής αδένας πιο μεγάλος. Ωστόσο λίγες προσπάθειες έγιναν να περιγραφούν διαφορές ως προς το φύλο σε ολόκληρο το σώμα. Τα σχέδια των σκελετών, αν και συχνότατα γίνονταν με βάση ανδρικά σώματα, θεωρούνταν ότι απεικόνιζαν τα οστά του ανθρώπινου σώματος.

*Το φύλο πάει πέρα από την επιφάνεια*

*Οι διαφορές ανάμεσα στα φύλα δεν περιορίζονται μόνο στα όργανα αναπαραγωγής, αλλά διαπερνούν ολόκληρο τον οργανισμό. Ολόκληρη η ζωή προσλαμβάνει είτε θηλυκό είτε αρσενικό χαρακτήρα.*

J.-J. Sachs<sup>19</sup>

Μια ριζική μεταστροφή στον ορισμό των διαφορών ανάμεσα στα φύλα εμφανίστηκε κατά τη διάρκεια του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα. Από τη δεκαετία του 1750 άρχισε να εκδίδεται στη Γαλλία και τη Γερμανία ένας όγκος βιβλιογραφίας που απαιτούσε λεπτομερέστερη περιγραφή των διαφορών ανάμεσα στα φύλα. Το 1750, ο Edmond Thomas Moreau δημοσίευσε στο Παρίσι ένα ισχνό βιβλίο με τίτλο *Ένα ιατρικό ζήτημα: Πέρα από τα γεννητικά όργανα, υπάρχουν διαφορές ανάμεσα στα φύλα*.<sup>20</sup> Το 1775, ο Γάλλος γιατρός Pierre Roussel εξαπέλυσε μομφές κατά των συναδέλφων του επειδή θεωρούσαν τη γυναίκα παρόμοια με τον άνδρα, με την εξαίρεση των γεννητικών οργάνων. «Η ουσία του φύλου», εξήγούσε, «δεν περιορίζεται σε ένα και μόνο όργανο αλλά επεκτείνεται, μέσω περισσότερο ή λιγότερο λεπτών αποχρώσεων, σε κάθε σημείο».<sup>21</sup> Το 1788, ο Γερμανός ανατόμος Jakob Ackermann δηλώνει ότι ο ισχύων ορισμός των διαφο-

ρών ανάμεσα στα φύλα ήταν ανεπαρκής. Οι μεγάλοι φυσιολόγοι, παραπονιόταν, έχουν παραμελήσει την περιγραφή του γυναικείου σώματος. «Πράγματι, οι διαφορές ανάμεσα στα φύλα», τόνιζε, «είναι πάντοτε αντικείμενο παρατήρησης, αλλά η περιγραφή τους είναι αυθαίρετη»<sup>22</sup>. Στο διακοσίων σελίδων βιβλίο του σχετικά με τις φυλετικές διαφορές στα οστά, στα μαλλιά, στο στόμα, στα μάτια, στη φωνή, στα αιμοφόρα αγγεία, στον ιδρώτα και τον εγκέφαλο, ο Ackermann έκανε έκκληση για «πιο ουσιώδη» περιγραφή των διαφορών ανάμεσα στα φύλα και παρότρυνε τους ανατόμους να ερευνήσουν τα βασικότερα μέρη του σώματος για να ανακαλύψουν «τις ουσιώδεις διαφορές μεταξύ των φύλων, από τις οποίες απορρέουν όλες οι άλλες»<sup>23</sup>.

Το ενδιαφέρον αυτών των ανατόμων για το γυναικείο σώμα διαμορφώθηκε, εν μέρει, από αλλαγές στο ευρύτερο πολιτισμικό πεδίο. Το μερκαντιστικό ενδιαφέρον για την αύξηση του πληθυσμού έπαιξε ρόλο στην ανάδυση του ιδεώδους της μητρότητας κατά τον 18ο αιώνα.<sup>24</sup> Το ιδεώδες της μητρότητας, με τη σειρά του, άλλαξε σε βάθος τις ιατρικές απόψεις σχετικά με τη μήτρα.<sup>25</sup> Πριν από τον 18ο αιώνα, η μήτρα ήταν κακολογημένη στη φυσική φιλοσοφία. [...]

Το ιδεώδες του 18ου αιώνα για τη μητρότητα ώθησε τους γιατρούς να αντιμετωπίσουν τις γυναίκες ως σεξουαλικά τέλειες. Ωστόσο, ακόμα κι αν η μήτρα θεωρήθηκε τέλεια, σήμαινε κάτι τέτοιο ότι οι γυναίκες ήταν από βιολογική άποψη τέλεια όντα; Η υπόθεση αυτή ασφαλώς άφηνε την πόρτα ανοικτή σε εκείνους που, όπως ο Poullain de la Barre ή η Astell κατά τον 17ο αιώνα, υποστήριζαν ότι η βιολογικά τέλεια γυναίκα μπορούσε να θεωρηθεί κοινωνικά ίση με τον άνδρα. Η διαμάχη όμως δεν τελείωσε εδώ. Αν η μήτρα θεωρήθηκε ιδίω δικαιώματι μοναδικό και τέλειο όργανο, ίσως υπήρχαν άλλες διαφορές ανάμεσα στα φύλα που αποκάλυπταν τη φυσική κατωτερότητα της γυναίκας σε σχέση με τον άνδρα.

Έτσι, ως μέρος αυτής της ευρύτερης έρευνας σχετικά με τις διαφορές ανάμεσα στα φύλα, εμφανίστηκαν στην Αγγλία, στη Γαλλία και τη Γερμανία, μεταξύ 1730 και 1790, σχέδια των πρώτων γυναικείων σκελετών. Ο σκελετός, ως το σκληρότερο μέρος του σώματος, κρίθηκε ότι προσφέρει μια «κάτοψη» πάνω στην οποία μπορούσαν να σχεδιαστούν οι μύες, τα αγγεία και τα νεύρα. [...]

Αν μπορούσαν να εντοπιστούν στο σκελετό διαφορές ανάμεσα στα φύλα, τότε η σεξουαλική ταυτότητα δεν θα ήταν πια ζήτημα κάποιων γεννητικών οργάνων προσαρτημένων σε ένα ουδέτερο σώμα, όπως νόμιζε ο Βεσάλιους, αλλά θα διαπερνούσε κάθε μυ, κάθε αγγείο και κάθε όργανο που θα συνδεόταν και θα διαμορφωνόταν από το σκελετό.

Το 1734, ο Bernhard Albinus δημιούργησε την οριστική απεικόνιση του



ρών ανάμεσα στα φύλα ήταν ανεπαρκής. Οι μεγάλοι φυσιολόγοι, παραπονοϊόταν, έχουν παραμελήσει την περιγραφή του γυναικείου σώματος. «Πράγματι, οι διαφορές ανάμεσα στα φύλα», τόνιζε, «είναι πάντοτε αντικείμενο παρατήρησης, αλλά η περιγραφή τους είναι αυθαίρετη»<sup>22</sup>. Στο διακοσίων σελίδων βιβλίο του σχετικά με τις φυλετικές διαφορές στα οστά, στα μαλλιά, στο στόμα, στα μάτια, στη φωνή, στα αιμοφόρα αγγεία, στον ιδρώτα και τον εγκέφαλο, ο Ackermannn έκανε έκκληση για «πιο ουσιώδη» περιγραφή των διαφορών ανάμεσα στα φύλα και παρότρυνε τους ανατόμους να ερευνήσουν τα βασικότερα μέρη του σώματος για να ανακαλύψουν «τις ουσιώδεις διαφορές μεταξύ των φύλων, από τις οποίες απορρέουν όλες οι άλλες»<sup>23</sup>.

Το ενδιαφέρον αυτών των ανατόμων για το γυναικείο σώμα διαμορφώθηκε, εν μέρει, από αλλαγές στο ευρύτερο πολιτισμικό πεδίο. Το μερκαντιστικό ενδιαφέρον για την αύξηση του πληθυσμού έπαιξε ρόλο στην ανάδυση του ιδεώδους της μητρότητας κατά τον 18ο αιώνα.<sup>24</sup> Το ιδεώδες της μητρότητας, με τη σειρά του, άλλαξε σε βάθος τις ιατρικές απόψεις σχετικά με τη μήτρα.<sup>25</sup> Πριν από τον 18ο αιώνα, η μήτρα ήταν κακολογημένη στη φυσική φιλοσοφία. [...]

Το ιδεώδες του 18ου αιώνα για τη μητρότητα ώθησε τους γιατρούς να αντιμετωπίσουν τις γυναίκες ως σεξουαλικά τέλειες. Ωστόσο, ακόμα κι αν η μήτρα θεωρήθηκε τέλεια, σήμαινε κάτι τέτοιο ότι οι γυναίκες ήταν από βιολογική άποψη τέλεια όντα; Η υπόθεση αυτή ασφαλώς άφηνε την πόρτα ανοικτή σε εκείνους που, όπως ο Poullain de la Barre ή η Astell κατά τον 17ο αιώνα, υποστήριζαν ότι η βιολογικά τέλεια γυναίκα μπορούσε να θεωρηθεί κοινωνικά ίση με τον άνδρα. Η διαμάχη όμως δεν τελείωσε εδώ. Αν η μήτρα θεωρήθηκε ιδίω δικαιώματι μοναδικό και τέλειο όργανο, ίσως υπήρχαν άλλες διαφορές ανάμεσα στα φύλα που αποκάλυπταν τη φυσική κατωτερότητα της γυναίκας σε σχέση με τον άνδρα.

Έτσι, ως μέρος αυτής της ευρύτερης έρευνας σχετικά με τις διαφορές ανάμεσα στα φύλα, εμφανίστηκαν στην Αγγλία, στη Γαλλία και τη Γερμανία, μεταξύ 1730 και 1790, σχέδια των πρώτων γυναικείων σκελετών. Ο σκελετός, ως το σκληρότερο μέρος του σώματος, κρίθηκε ότι προσφέρει μια «κάτοψη» πάνω στην οποία μπορούσαν να σχεδιαστούν οι μύες, τα αγγεία και τα νεύρα. [...]

Αν μπορούσαν να εντοπιστούν στο σκελετό διαφορές ανάμεσα στα φύλα, τότε η σεξουαλική ταυτότητα δεν θα ήταν πια ζήτημα κάποιων γεννητικών οργάνων προσαρτημένων σε ένα ουδέτερο σώμα, όπως νόμιζε ο Βεσάλιους, αλλά θα διαπερνούσε κάθε μυ, κάθε αγγείο και κάθε όργανο που θα συνδεόταν και θα διαμορφωνόταν από το σκελετό.

Το 1734, ο Bernhard Albinus δημιούργησε την οριστική απεικόνιση του



ανθρώπινου σκελετού, η οποία έμεινε αζεπέραστη τουλάχιστον για τρία τέταρτα του αιώνα.<sup>26</sup> [...] Ο Albinus, έχοντας κατασκευάσει το κατά το δυνατόν πληρέστερο σχέδιο του ανθρώπινου σκελετού (το οποίο διευκρίνισε ότι έγινε με βάση ένα ανδρικό σώμα), θρηνούσε επειδή «Μας λείπει ένας γυναικείος σκελετός»<sup>27</sup>.

Ο Albinus είχε βάσιμους λόγους να παραπονιέται ότι η μελέτη της γυναικείας ανατομίας ήταν ανεπαρκής πριν από το 1740. Οι πρότυπες μελέτες του ανθρώπινου σκελετού από τον Βεσάλιους και τον Bidloo είχαν γίνει σε ανδρικά σώματα. Πριν από τον 18ο αιώνα είχε εμφανιστεί μόνο μια «ακατέργαστη» απεικόνιση γυναικείου σκελετού, δημοσιευμένη από τον Gaspard Bauhin το 1605.<sup>28</sup> Μέσα σε πενήντα χρόνια από την έκκληση του Albinus ωστόσο είχαν καθιερωθεί βασικές ανατομικές περιγραφές του γυναικείου σώματος. Ένα από τα πρώτα σχέδια γυναικείου σκελετού εμφανίστηκε στην Αγγλία το 1733 (William Cheselden). Δύο εμφανίστηκαν στη Γαλλία: ένα το 1753 (Pierre Tarin),<sup>29</sup> άλλο το 1759 (d'Arconville). Ένα εμφανίστηκε στη Γερμανία, το 1796 (Soemmerring). Παρόλο που το καθένα από αυτά τα σχέδια διατεινόταν ότι απεικόνιζε τον γυναικείο σκελετό, υπήρχαν μεγάλες διαφορές μεταξύ τους.

Το 1726, ο Alexander Monro, καθηγητής της ανατομίας στο Εδιμβούργο, επισύναψε στο κείμενό του για την *Ανατομία των Ανθρώπινων Οστών* μία από τις πιο πρώιμες περιγραφές των οστών της γυναίκας. Για να «ολοκληρωθεί η Περιγραφή των Οστών [...] [έτσι ώστε] κανένα μέρος αυτού του Θέματος να μη μείνει ανέγγιχτο», έγραφε, «[είναι] απαραίτητο να παραθέσουμε τα διακριτικά Γνωρίσματα που διαφοροποιούν τον Ανδρικό από τον Γυναικείο Σκελετό». Ακολουθώντας ένα πρότυπο απολύτως καθιερωμένο από την εποχή του Αριστοτέλη, ο Monro περιέγραφε τη γυναίκα ως ατελή και παρεκκλίνουσα, χρησιμοποιώντας ως μέτρο σύγκρισης το ανδρικό σώμα:

Τα Οστά των Γυναικών είναι συχνά ατελή και έχουν πάντοτε μια Κατασκευή, σε μερικά Μέρη του Σώματος, διαφορετική από εκείνη του ρωμαλέου Άνδρα, η οποία συμφωνεί με την Περιγραφή που έχει ήδη παρατεθεί, εκτός από τις περιπτώσεις όπου έχουν συγκεκριμένα επισημανθεί οι ιδιόζουσες Ιδιαιρότητες του Θήλεος, πράγμα όμως που δεν μπορούσε να γίνει σε όλα τα Σημεία όπου προκύπτουν χωρίς να περιπλέκεται η Τάξη αυτής της Πραγματείας: Ως εκ τούτου, προτίμησα να τις συνοψίσω εδώ υπό τη μορφή Παραρτήματος.<sup>30</sup>

Ο Monro χρησιμοποίησε μια λειτουργιστική επιχειρηματολογία για να εξηγήσει πώς τρεις «αιτίες» διαμορφώνουν τις «ιδιαιτερότητες των γυναικείων Οστών»: Η

του για τον γυναικείο σκελετό, και πίστευε ότι ήταν τόσο «πλήρης και ακριβής» που αποτελούσε τέλειο ζεύγος με τον άνδρα του μεγάλου Albinus. Για μοντέλο επέλεξε το σκελετό μιας εικοσάχρονης γυναίκας από τη Μαγεντία που είχε γεννήσει ένα παιδί.<sup>36</sup> Επιπλέον αντιπαρέβαλε τα σχέδιά του με τα κλασικά αγάλματα της Αφροδίτης των Μεδίκων και της Αφροδίτης της Δρέσδης, για να επιτύχει μια οικουμενική απεικόνιση της γυναίκας. [...]

Παρόλο που η d'Arconville και ο Soemmerring εφάρμοσαν τα ίδια κριτήρια ακρίβειας για να ζωγραφίσουν τον γυναικείο σκελετό εκ του φυσικού, οι σκελετοί διαφέρουν σε μεγάλο βαθμό μεταξύ τους. Οι d'Arconville/Sue απεικόνισαν (λανθασμένα) το κρανίο μικρότερο, αναλογικά με το σώμα, σε σχέση με του άνδρα, τα ισχία πολύ φαρδύτερα, και τις πλευρές εξαιρετικά στενές και περιοριστικές. Σχολιάζοντας το σχέδιό της, η d'Arconville περιέγραφε το στέρνο της γυναίκας ως στενότερο, τη σπονδυλική στήλη πιο κυρτωμένη, και τους γοφούς και τη λεκάνη μεγαλύτερους στη γυναίκα απ' ό,τι στον άνδρα.<sup>37</sup> Ο Soemmerring, αντίθετα, ζωγράφησε τον γυναικείο σκελετό του με τις πλευρές μικρότερες, σε αναλογία με τα ισχία, όχι όμως σε σημαντικό βαθμό. Ο Ackermann υποστήριξε ότι τα ισχία των γυναικών φαίνονται μεγαλύτερα από των ανδρών επειδή το άνω μέρος του κορμού τους είναι στενότερο, γεγονός που κάνει τα ισχία να φαίνονται συγκριτικά ότι προεξέχουν και από τις δύο πλευρές. [...]

Τι θα μπορούσαμε να κάνουμε γι' αυτή τη διαμάχη; Αναπαριστούν, ακόμα και οι πιο ακριβείς απεικονίσεις του γυναικείου σκελετού, με ακρίβεια το γυναικείο σώμα; Το ιδεώδες της ανατομικής απεικόνισης κατά τον 18ο αιώνα ήταν η πιστότητα. [...] Παρόλο που οι ανατόμοι προσπάθησαν να απεικονίσουν με ακρίβεια τη φύση, θέλησαν εξίσου να απεικονίσουν το σώμα στην πιο όμορφη και οικουμενική μορφή του. Ο Albinus, σε μεγάλο βαθμό συνειδητά, πάσχιζε να συλλάβει τις λεπτομέρειες όχι κάποιου συγκεκριμένου σώματος αλλά ενός οικουμενικού και ιδεατού τύπου. [...]

Οι υποτιθέμενες «οικουμενικές» απεικονίσεις του ανθρώπινου σώματος στα ανατομικά σχέδια του 18ου αιώνα ήταν στην πραγματικότητα φορτισμένες με πολιτισμικές αξίες. [Αυτοί οι ανδρικοί και γυναικείοι σκελετοί] δεν απεικονίζουν απλώς και μόνο τα οστά του ανδρικού και του γυναικείου σώματος· χρησιμεύουν επίσης για την παραγωγή και την αναπαραγωγή των ιδεωδών περί αρρενωπότητας και θηλυκότητας της εποχής τους. [...]

Ο Soemmerring, όπως και ο Albinus, πάσχιζε να πετύχει ακρίβεια και οικουμενικότητα στις απεικονίσεις του. Έκανε κάθε δυνατή προσπάθεια για να «προσεγγίσει τη φύση όσο περισσότερο ήταν εφικτό». [...]

Στις απεικονίσεις του γυναικείου σώματος, οι ανατόμοι ακολούθησαν το παράδειγμα εκείνων των ζωγράφων που «σχεδιάζουν ένα όμορφο πρόσωπο, και αν τυχόν υπάρχει κανένα ψεγάδι, επιδιορθώνουν την εικόνα»<sup>38</sup>. Οι ανατόμοι του 18ου αιώνα «επιδιόρθωναν» τη φύση για να ταιριάζει στα αναδυόμενα ιδεώδη περί αρρενωπότητας και θηλυκότητας.

Τον 19ο αιώνα, τα οστά του ανθρώπινου σώματος προσέλαβαν πιο έντονους τόνους αρρενωπότητας και θηλυκότητας. Το 1829, ο John Barclay, ο ανατόμος του Εδιμβούργου, συγκέντρωσε τις καλύτερες απεικονίσεις της ευρωπαϊκής παράδοσης για να τις συγκρίνει. Ως το καλύτερο παράδειγμα ανδρικού σκελετού, ο Barclay επέλεξε το σχέδιο του Albinus. Στη συνέχεια ο Barclay ερεύνησε το ζωικό βασίλειο αναζητώντας ένα σκελετό ζώου που θα τόνιζε τα διακριτικά γνωρίσματα του ανδρικού σκελετού. Έκρινε ότι το καταλληλότερο για να συγκριθεί με τον ανδρικό σκελετό ήταν το άλογο, ζώο αξιοπρόσεκτο για την ιδιαίτερη δύναμη και ευκινησία του. Ως την καλύτερη απεικόνιση του γυναικείου σκελετού, ο Barclay επέλεξε την κομψή απόδοση των d'Arconville/Sue και τη συνέκρινε με ένα ζώο περίφημο για τη μεγάλη λεκάνη και τον μακρύ και στενό λαιμό του – τη στρουθοκάμηλο.

Ο (λευκός και Ευρωπαίος) άνδρας, μέτρο των πάντων:  
οι γυναίκες ως παιδιά και πρωτόγονοι

*Προσεγγίζοντας την εφηβεία, η γυναίκα φαίνεται  
να απομακρύνεται λιγότερο, σε σχέση με τον άνδρα,  
από την πρωτόγονη ιδιοσυγκρασία. Ευπαθής  
και ευαίσθητη, διατηρεί πάντοτε κάτι  
από το ταμπεραμέντο που χαρακτηρίζει τα παιδιά.*

Pierre Roussel<sup>39</sup>

Ο χείμαρρος της ιατρικής βιβλιογραφίας σχετικά με τις διαφορές ανάμεσα στα φύλα δεν υποχώρησε κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Καθώς ο αιώνας προχωρούσε, ορισμένοι ανατόμοι κατέληξαν να πιστεύουν ότι οι διαφορές ανάμεσα στο ανδρικό και το γυναικείο σώμα ήταν τεράστιες, κάτι που σήμαινε ότι η ανάπτυξη της γυναίκας είχε σταματήσει σε κάποιο κατώτερο στάδιο εξέλιξης. Η μέτρηση των χαρακτηριστικών γνωρισμάτων του σκελετού –του κρανίου και της λεκάνης– οδήγησε κάποιους ανατόμους στο συμπέρασμα ότι οι λευκές γυναίκες βρίσκονταν σε κατώτερη βαθμίδα από τους Ευρωπαίους άνδρες, τόσο οντογενετικά όσο

και φυλογονικά. Πίστευαν ότι οι γυναίκες δεν αποκτούσαν πλήρη «ανθρώπινη» ωριμότητα, όπως αυτή συμπυκνώνεται στο παράδειγμα του λευκού άνδρα, ούτε στο επίπεδο της ανάπτυξης του είδους ούτε της ανάπτυξης του ατόμου.<sup>40</sup> Με όρους τόσο βιολογικής όσο και κοινωνικής ανάπτυξης, οι ανατόμοι αυτοί ταξινομούσαν τις γυναίκες μαζί με τα παιδιά και τους «πρωτόγονους» λαούς.

Στα τέλη του 18ου και κατά τον 19ο αιώνα, οι κατηγορίες του φύλου και της φυλής καθόριζαν όλο και περισσότερο τα πρότυπα της κοινωνικής αξίας. Ταυτόχρονα τα πρότυπα αυτά κατέληξαν να αντικατοπτρίζουν τη δομή της επιστημονικής κοινότητας. Εκείνοι που κατείχαν τα εργαλεία της επιστήμης θεώρησαν τον εαυτό τους το πρότυπο υπεροχής. Με τις γυναίκες απούσες, η επιστημονική κοινότητα, σε μεγάλο βαθμό ανδρική, μελέτησε τις γυναίκες χρησιμοποιώντας την ανδρική ανατομία ως το κανονιστικό πρότυπο με βάση το οποίο θα συνέκρινε τη γυναικεία ανατομία. Αντίστοιχα, με τους μαύρους απόντες, η λευκή επιστημονική κοινότητα τούς μελέτησε χρησιμοποιώντας τον λευκό άνδρα ως το πρότυπο της υπεροχής.<sup>41</sup> Αποκλεισμένες από την πρακτική της επιστήμης, οι γυναίκες και οι μαύροι (για να μην αναφέρουμε κάποιες άλλες ομάδες) είχαν λίγες ευκαιρίες να αμφισβητήσουν τα ευρήματα των επιστημόνων.

Οι απεικονίσεις του γυναικείου σκελετού τις οποίες κατασκεύασαν οι d'Arconville/Sue και Soemmerring πυροδότησαν μια παρατεταμένη διαμάχη σχετικά με το μέγεθος του γυναικείου κρανίου. Το ζήτημα της ευφυΐας γινόταν όλο και πιο σημαντικό: ο «φυσικός λόγος» θεωρούνταν όλο και περισσότερο απαραίτητη προϋπόθεση για πολλά πολιτικά δικαιώματα και κοινωνικές ευκαιρίες.<sup>42</sup> Σε αυτά τα συμφραζόμενα, το κρανίο μετατράπηκε σε σημαντικό σημείο αναφοράς το οποίο θα παρείχε μια αντικειμενική μέτρηση της ευφυΐας. [...] Οι κρανιολόγοι ανέλυαν το μέγεθος και το σχήμα των κρανίων ανδρών και γυναικών, λευκών και μαύρων, ελπίζοντας να απαντήσουν στο εξαιρετικά επίμαχο ερώτημα: αν οι νοητικές ικανότητες των γυναικών και των «πρωτόγονων λαών» ήταν ισοδύναμες με εκείνες του λευκού άνδρα ή όχι.

Η παραδοχή που τροφοδοτούσε τη διαμάχη σχετικά με το μέγεθος του κρανίου ήταν ότι η ευφυΐα, όπως και η σεξουαλική ταυτότητα, είναι έμφυτη και όχι εξαρτώμενη από τις εκπαιδευτικές ευκαιρίες. Ο Soemmerring απέρριψε τα ευρήματα της d'Arconville και σχεδίασε το γυναικείο κρανίο μεγαλύτερο, αναλογικά με το σώμα, σε σχέση με το ανδρικό. Ο Soemmerring βρήκε ότι στην πραγματικότητα τα κρανία των γυναικών είναι βαρύτερα από των ανδρών, με την έννοια ότι το γυναικείο κρανίο αντιστοιχεί σε μεγαλύτερο ποσοστό του συνολικού βάρους του σώματος (1/6 στις γυναίκες, 1/8 ή 1/10 στους άνδρες).<sup>43</sup> [...]

χνουν με σαφήνεια αυτή την ομοιότητα. [...] Τα νεύρα και τα αιμοφόρα αγγεία των γυναικών επίσης είναι εξίσου ευαίσθητα και λεπτεπίλεπτα με εκείνα των παιδιών [...] και το δέρμα, με το στρώμα πλούσιου λίπους, μοιάζει με του παιδιού.<sup>45</sup>

Ο Posner εξηγούσε αυτές τις ομοιότητες ανάμεσα στο σώμα των γυναικών και των παιδιών υποστηρίζοντας ότι καθώς «στο γυναικείο φύλο η ανάπτυξη σταματάει νωρίτερα από τους άνδρες, πριν φτάσει η πλήρης ωριμότητα του στόμου [στην ηλικία των δεκατεσσάρων αντί των δεκαοκτώ] [...] η γυναίκα διατηρεί την παιδική της στρογγυλάδα». Ενώ η σύγκριση της γυναίκας με το παιδί δεν είναι αυτή καθ' εαυτήν αρνητική (τα παιδιά κατά τον 19ο αιώνα επίσης αντιπροσωπεύουν την αθωότητα, τη φρεσκάδα και τη νεότητα), η εξήγηση του Posner υπονοεί ότι οι γυναίκες δεν έχουν κατορθώσει να φτάσουν στην πλήρη ωριμότητα του ανθρώπου. Όπως και ο Κάρολος Δαρβίνος, ο Posner υπέθετε πως υπάρχει μία ενοποιημένη φυσική ιεραρχία βιολογικής, νοητικής και πολιτισμικής ανάπτυξης, μέσα στην οποία κάθε κατηγορία ανθρώπινου όντος έχει τη θέση της. Ο Posner διευκρίνιζε ότι το πρότυπο της ωριμότητας, σε σχέση με το οποίο έπρεπε να μετρούνται οι γυναίκες, οι μαύροι και τα παιδιά, ήταν ο σωματότυπος του Ευρωπαίου άνδρα.

Πρέπει να σημειωθεί ότι η σύγκριση των γυναικών με τα παιδιά δεν ήταν με κανέναν τρόπο κάτι καινοφανές τον 19ο αιώνα. Περιγράφοντας παραλληλισμούς ανάμεσα στις ανατομίες γυναικών και παιδιών, οι ανατόμοι επαναδιατύπωναν στη γλώσσα της νεωτερικής επιστήμης μια αρχαία προκατάληψη κατά των γυναικών. Οι αρχαίοι –ο Ζηνοκράτης, ο Γαληνός και ο Ερμαγόρας– υποστήριζαν συχνά ότι η γυναίκα δεν μπορεί ποτέ να είναι κάτι περισσότερο από παιδί.<sup>46</sup> [...]

Θέλω να αναφέρω ξανά ότι ο σκοπός μου δεν ήταν να ελαχιστοποιήσω τις βιολογικές διαφορές ανάμεσα στον άνδρα και τη γυναίκα, αλλά μάλλον να αναλύσω τις κοινωνικές και πολιτικές συγκυρίες που περιέβαλαν την έρευνα σχετικά με τις διαφορές ανάμεσα στα φύλα. Ενώ κάποιες προσδιορίσιμες διαφορές ανάμεσα στα φύλα όντως υπάρχουν, συχνά έχουν μεγαλοποιηθεί. Είναι σημαντικό να θυμόμαστε εκείνο που τόνιζε ο Wenzel το 1789, ότι δηλαδή «τα άτομα κάθε φύλου διαφέρουν σημαντικά μεταξύ τους· μπορεί κανείς να βρει αντρικά σώματα με θηλυκή κατασκευή, όπως ακριβώς μπορεί να βρει και γυναικεία σώματα με αρρενωπή κατασκευή»<sup>47</sup>. Επιπλέον, πολλές σωματικές διαφορές ανάμεσα στα ανθρώπινα όντα δεν είναι απόλυτες αλλά σχετικές με τις κοινωνικές συνθήκες.<sup>48</sup> [...]



Όμως, ακόμα κι αν απαλλαγούμε από τις υπερβολές που έχουν ταλανίσει τη μελέτη των διαφορών ανάμεσα στα φύλα στη δυτική ιατρική, δεν μπορούμε να απαλλαγούμε από το ίδιο το γεγονός της διαφοράς. Δεν είναι εντούτοις σαφές ποια διαφορά κάνει η διαφορά. Γιατί θα έπρεπε ένα σύνολο από σωματικές διαφορές να χρησιμοποιείται ως εγγύηση ενός συστήματος κοινωνικής ανισότητας; Γιατί η άποψη ότι η σωματική διαφορά συνεπάγεται νοητική και ηθική διαφορά υπήρξε τόσο πειστική για τόσο πολλούς ανθρώπους, για τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα;

#### ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

\* Η έκφραση «Skeletons in the closet» του τίτλου σημαίνει την κρυφή ντροπή, το επαίσχυντο μυστικό. (Σ.τ.Μ.)

1. Samuel Thomas von Soemmerring, *Tabula sceleti femini juncta descriptione* [Ουτρέχτη], 1796. Ευχαριστώ το προσωπικό της Συλλογής Σπανίων Βιβλίων της Ιατρικής Βιβλιοθήκης της Βοστώνης, στη Βιβλιοθήκη Francis A. Countway του Πανεπιστημίου του Χάρβαρντ, για την ευγενική του βοήθεια με τα υλικά αυτού του άρθρου. Ευχαριστώ επίσης το Πρόγραμμα Charlotte Newcombe Fellowship του Ιδρύματος Γούντρο Ουίλσον που υποστήριξαν την προετοιμασία αυτού του χειρογράφου. Στους φίλους και κριτικούς που διάβασαν προγενέστερα προσχέδια –τους Robert Proctor, Margaret Rossiter και Hal Cook–, τις ευχαριστίες μου.

2. Η d'Arconville ήταν μία από τις λίγες γυναίκες που εργάστηκαν στο πεδίο της ανατομίας στη Γαλλία του 18ου αιώνα. Δημοσίευσε το έργο της υπό το όνομα και την αιγίδα του J.-J. Sue.

3. Βλ. Ernst Cassirer, *The Philosophy of the Enlightenment*, μτφρ. στα αγγλικά F.C.A. Koellen και J.P. Pettegrove, Πρίνστον, Νιου Τζέρσι 1951: 234-252. Βλ. επίσης Maurice Bloch και Jean Bloch, «Women in the dialectics of nature in eighteenth-century French thought», στο Carol P. MacCormack και Marilyn Strathern (επιμ.), *Nature, Culture and Gender*, Κέμπριτζ 1980: 25-41.

4. Παρόλο που η ανάγκη να συμφιλιωθεί η επίκληση της «φυσικής ισότητας των ανθρώπων» και οι πραγματικότητες της δουλείας και της υποτέλειας των γυναικών έγινε πειστική μόνο μετά τη Γαλλική και την Αμερικανική Επανάσταση, το δίλημμα τέθηκε για πρώτη φορά στο έργο του Λοκ. Βλ. Marvin Harris, *The Rise of Anthropological Theory*, Νέα Υόρκη 1968: 80-107· William Stanton, *The Leopard's Spots*, Σικάγο 1960: 1-15.

5. Charles Louis de Secondat, Baron de Montesquieu, *Lettres Persanes*, Παρίσι 1721, επιτολή 38.

6. Σχετικά με αυτό το σημείο, βλ. Steven Rose, Leon Kamin και Richard Lewontin, *Not in Our Genes: Biology, Ideology and Human Nature*, Λονδίνο 1984: 63-81· Ruth Bleier, *Science and Gender: A Critique of Biology and Its Theories on Women*, Νέα Υόρκη 1984: 49 κ.ε.

7. Βλ. Londa Schiebinger, *Women and the Origins of Modern Science*, διδ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Χάρβαρντ, 1984.

8. François Poullain de la Barre, *De l'égalité des deux sexes: Discours physique et moral*, Παρίσι 1673: 59.

9. Βλ. Sarah Pomeroy, *Goddesses, Whores, Wives and Slaves*, Νέα Υόρκη 1975· M.C. Horowitz, «Aristotle and Woman», *Journal of the History of Biology* 9 (1976): 183-213· G.E.R. Lloyd, *Science, Folklore and Ideology*, Κέμπριτζ, 1983: 58-111.

10. Σχετικά με τη συνέχεια που υπάρχει στις ιατρικές αντιλήψεις από τον αρχαίο κόσμο μέχρι τον μεσαιωνικό, βλ. Vern L. Bullough, «Medieval medical and scientific views of women», *Viator* 4 (1973): 487· Julia O'Faolain και Lauro Martines, *Not in God's Image: Women in History*, Λονδίνο 1973: 130-139· Lester S. King, «The Transformation of Galenism», στο Allen Debus (επιμ.), *Medicine in Seventeenth-Century England*, Μπέρκλεϊ 1974: 7-32· Ian Maclean, *The Renaissance Notion of Woman: A Study in the Fortunes of Scholasticism and Medical Science in European Intellectual Life*, Κέμπριτζ 1980.

11. Paul Hoffmann, *La Femme dans la pensée des lumières*, Παρίσι (1977)· Maclean, ό.π.

12. J.P. Lotichium, *Gynaecologia, das ist: grund- und ausführlicher Discurs von Perfection, und Fürtrefflichkeiten des löblichen Frawenzimmers: So allen und jeden ihren Feinden entgegen gesetzt*, Φραγκφούρτη 1645, πρώτη αφιέρωση και σ. 15.

13. Poullain de la Barre, ό.π., 60.

14. [Mary Astell], *An Essay in Defence of the Female Sex*, Λονδίνο 1696: 12-13.

15. Hilda Smith, «Gynecology and ideology in seventeenth-century England», στο Berenice A. Carroll (επιμ.), *Liberating Women's History*, Σικάγο 1976: 98. Σχετικά με τη συζήτηση του Harvey περί του ρόλου της γυναίκας στην αναπαραγωγή, βλ. Carolyn Merchant, *The Death of Nature: Women, Ecology and the Scientific Revolution*, Σαν Φρανσίσκο 1980: 155-162.

16. Άλλα παραδείγματα συγχώνευσης του παλιού και του καινούργιου είναι τα André du Laurens, *Anatomica humani corporis historia*, Παρίσι 1593· Gaspard Bauhin, *Institutiones anatomicae corporis virilis et mulieris historiam exhibentes*, Βασιλεία 1604· Helkiah Crooke, *A Description of the Body of Man*, Λονδίνο 1615.

17. Andreas Vesalius, *De corporis humani fabrica*, Βασιλεία 1543.

18. Οι ζωγράφοι σχεδίαζαν απλώς ό,τι έβλεπαν. Εκτός από τα γένια και τους μαστούς, συχνά σχεδίαζαν και τα σχοινιά που κρατούσαν το σώμα κατά την ανατομή.

19. J.-J. Sachs, *Arztliches Gemälde des weiblichen Lebens im gesunden und krankhaften Zustände aus physiologischem, intellektuellem und moralischem Standpunkte: Ein Lehrbuch für Deutschlands Frauen*, Βερολίνο 1830: 1.

20. Edmond Thomas Moreau, *Quaestio medica: An praeter genitalia sexus inter se discrepent?*, Παρίσι 1750.

21. Pierre Roussel, *Système physique et moral de la femme, ou tableau philosophique de la constitution, de l'état organique, du tepérament, des mœurs & des fonctions propres au sexe*, Παρίσι 1775: 2. Το θέμα αυτό έγινε πολύ συνηθισμένο. Ο δρ. G. Jouard διατύπωσε έναν παρόμοιο ισχυρισμό στο βιβλίο του *Nouvel essai sur la femme*, Παρίσι 1804: 3 και 36. Ο Γερμανός γιατρός Carl Ludwig Klose επίσης υποστήριξε ότι δεν είναι η μήτρα εκείνη που κάνει τη γυναίκα αυτό που είναι. Ακόμα και οι γυναίκες από τις οποίες έχει αφαιρεθεί η μήτρα, υπογράμμιζε, διατηρούν τα γυναικεία χαρακτηριστικά τους: *Über den Einfluss des Geschlechts-Unterschiedes auf Ausbildung und Heilung von Krankheiten*, Στένταλ 1829: 28-30.

22. Jakob Ackermann, *De discrimine sexuum praeter genitalia*, Μάιντς 1788: *Über die körperliche Verschiedenheit des Mannes vom Weibe ausser Geschlechtsheilen*, μτφρ. Joseph Wenzel, Κόμπλεντς 1788: 2-5. Χρησιμοποιείται αποκλειστικά η γερμανική έκδοση.

23. Ό.π. Οι ανατόμοι δεν ήταν οι μόνοι που ερευνούσαν τις διαφορές ανάμεσα στα φύλα. Και οι φυσιολόγοι προσπαθούσαν να ταυτοποιήσουν κάποια θεμελιώδη χημικά συστατικά που βρίσκονταν στη βάση των διαφορών μεταξύ ανδρών και γυναικών. Οι διαφορές ανάμεσα στα φύλα συνάγονταν από το ποσοστό οξυγόνου και υδρογόνου στο αίμα (Ackermann), από το ποσοστό οξέων στο σώμα (Mitchill), από την αναλογία οξυγόνου και άνθρακα (Karl Burdach). Μερικές φορές οι νεωτερικοί ορισμοί για τις διαφορές ανάμεσα στα φύλα είχαν έντονη ομοιότητα με την παλαιότερη παράδοση του Γαληνού. Το 1808, ο δρ. Johann Christian Rosenmüller διάβασε μια ανακοίνωση στη *Physikalisch-Medicinischen Societät zu Erlangen*, η οποία έδινε έμφαση στο ότι κατά την πολύ πρώιμη φάση της ανάπτυξης του εμβρύου, τα γεννητικά όργανα δεν είναι ούτε ανδρικά ούτε γυναικεία. Σύμφωνα με τον Rosenmüller, αυτή η συνέχεια ανάμεσα στα φύλα σήμαινε ότι πρέπει να υπάρχει μεγάλη ομοιότητα ανάμεσα στα ανδρικά και τα γυναικεία γεννητικά όργανα: «*Über die Analogie der männlichen und weiblichen Geschlechtsteile*», *Abhandlungen der physikalisch-medicinischen Societät zu Erlangen I* (1810), 47-51. Ο Rosenmüller συνέδεσε αυτή την άποψη με μια αναθεωρημένη θεωρία των χυμών. Σύμφωνα με τον Γαληνό, η θερμοκρασία καθόριζε τη σεξουαλικότητα – ο δεξιός όρχις, όντας θερμότερος από τον αριστερό, δημιουργούσε τον άνδρα. Στα τέλη του 18ου αιώνα, είχε ανακαλυφθεί ότι η καύση του οξυγόνου στο αίμα παρήγαγε θερμότητα. Ο Rosenmüller πίστευε ότι το φύλο καθορίζεται από την ποσότητα του οξυγόνου στο έμβρυο. Το ωάριο περιέχει κυρίως οξυγόνο· το σπερματοζωάριο έχει περίσσεια υδρογόνου. Αν, όταν συγχωνεύονται, κυριαρχεί το οξυγόνο, «ο άφυλος σπόρος» θα εξελιχθεί σε άρρενα· αν κυριαρχεί το υδρογόνο θα εξελιχθεί σε θήλυ. Αν το ποσοστό είναι ίδιο, θα εξελιχθεί σε ερμαφρόδιτο. Βλ. Johann Christian Jörg, *Handbuch der Krankheiten des Weibes, nebst einer Einleitung in die Physiologie und Psychologie des weiblichen Organismus*, Λιψία 1831: 6 κ.ε. Ο Rosenmüller χρησιμοποίησε την αναλογία οξυγόνου/υδρογόνου για να εξηγήσει την εξωτερική ή την εσωτερική ανάπτυξη των γεννητικών οργάνων. Πίστευε ότι «η περίσσεια οξυγόνου προκαλεί την εξωτερική ανάπτυξη των ανδρικών γεννητικών οργάνων, ενώ η υπερπαραγωγή υδρογόνου προκαλεί την εσωτερική ανάπτυξη των γυναικείων οργάνων».

24. Yvonne Knibiehler και Catherine Fouquet, *La Femme et les médecins*, Παρίσι 1983: 124. Βλ. επίσης Elisabeth Badinter, *L'Amour en plus*, Παρίσι 1980.

25. Σχετικά με την εμφάνιση του ιδεώδους της μητρότητας, βλ. Marlene LeGates, «The cult of womanhood in eighteenth-century thought», *Eighteenth-Century Studies* 10, αρ. 1 (1976): 21-39· Margaret Darrow, «French noblewomen and the new domesticity, 1750-1850», *Feminist Studies* 5, αρ. 1 (1979): 41-65· Silvia Bovenschen, *Die imaginierte Weiblichkeit: Exemplarische Untersuchungen zu kulturgeschichtlichen und literarischen Präsentationsformen des Weiblichen*, Φραγκφούρτη 1979· Barbara Corrado Pope, «Revolution and retreat: Upper-class French women after 1789», στο Carol Berkin και Clara Lovett (επιμ.), *Women, War and Revolution*, Νέα Υόρκη 1980: 215-36· Susanne Risse-Stumbries, *Erziehung und Bildung der Frau in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts*, Τίμπινγκεν 1980· Badinter, ό.π.· Mitzi Myers, «Reform or ruin: A revolution in female manners», *Studies in Eighteenth-Century Culture* 11 (1982).

26. Κατά τον 17ο και τον 18ο αιώνα, ο αριθμός των υπαρχόντων ανατομικών σχεδίων ήταν μικρός και πολύ γνωστός μεταξύ της κοινότητας των Ευρωπαίων ανατόμων. Από τη στιγμή που κάποιο μέρος του ανθρώπινου σώματος είχε αποδοθεί επαρκώς, τα σχέδια αναπαράγονταν και χρησιμοποιούνταν και από άλλους ανατόμους.

27. Ο Albinus έδωσε μια περιγραφή του γυναικείου σκελετού στο βιβλίο του *Die sceleto humano* χωρίς όμως να περιέχει απεικόνιση· B.S. Albini, *De sceleto humano*, Λέιντεν 1762, κεφ. 126.

28. Gaspard Bauhin, *Theatrum anatomicum*, Φραγκφούρτη 1605, σχέδιο 4, σ. 247.

29. Pierre Tarin, *Ostéo-graphie, ou description des os de l'adulte, du fœtus*, Παρίσι 1753, σχέδιο 23.

30. Alexander Monro, *The Anatomy of the Humane Bones*, Εδιμβούργο 1726, Παράρτημα, 341.

31. William Cheselden, *Osteographia or the Anatomy of the Bones*, Λονδίνο 1733, σχέδια 34 και 35.

32. Η d'Arconville (1720-1805) ήταν πολύ γνωστή στους συγχρόνους της. Οι δημοσιεύσεις της ήταν πολλές· ανάμεσά τους τα *Essai pour servir à l'histoire de la putréfaction*, *Vie de Marie de Médicis, reine de France et de Navarre* και η γαλλική μετάφραση του έργου του Peter Shaw περί χημείας. Βλ. Louis-Gabriel Michaud, *Biographie universelle ancienne et moderne*, τ. 41, Παρίσι 1843.

33. Ο ρόλος της d'Arconville στη δημοσίευση της *Ostéologie* παραμένει ασαφής. Η σελίδα του εσωφύλλου αποδίδει το έργο στον Sue: *Traité d'Ostéologie, traduit de l'Anglois de M. Monro, Où l'on ajoutée des Planches en Taille-douce, qui représentent au naturel tous les Os de l'Adulte & du Fœtus, avec leurs explications, Par M. Sue, Professeur & Demonstrateur d'Anatomie aux Ecoles Royales de Chirurgie, de l'Académie Royale de Peinture & de Sculptur*, Παρίσι 1759. Ο J.-J. Sue, γιος του Sue, αναπαρήγαγε τις χαλκογραφίες με το δικό του όνομα το 1788: *Elémens d'anatomie, à l'usage des peintres, des sculpteurs, et des amateurs*, Παρίσι 1788. Στη Βρετανία, οι Andrew Bell και John B. Barkley επίσης απέδωσαν τα σχέδια στον Sue. Βλ. Andrew Bell, *Anatomica Britannica: A System of Anatomy; Illustrated by Upwards of Three Hundred Copperplates, from the Most Celebrated Authors*

in Europe, Εδιμβούργο 1798· John Barclay, *The Anatomy of the Bones of the Human Body, Represented in a Series of Engravings, Copied from the Elegant Tables of Sue and Albinus*, Εδιμβούργο 1829. Η τρέχουσα βιβλιογραφία, όπως, λόγου χάρη, το *Histoire de la medicine et du livre medical* (Παρίσι 1978) του Paule Dumaitre, πιστώνει στην d'Arconville τη μετάφραση αλλά στον Sue τα σχέδια (σ. 285).

Αν και δεν έχω καταφέρει να εντοπίσω χειρόγραφα ή επιστολές που θα έλυναν το μυστήριο της συμβολής της d'Arconville στην *Ostéologie*, πιστεύω ότι στην d'Arconville θα πρέπει να οφείλουμε τη μετάφραση και την επίβλεψη του σχεδιασμού των εικόνων. Φτάνω σε αυτό το συμπέρασμα για δύο λόγους. Πρώτον, στην εισαγωγή της *Ostéologie*, η φωνή του μεταφραστή και του σχεδιαστή είναι μία και μοναδική. Μιλώντας σε πρώτο πρόσωπο, ο μεταφραστής δηλώνει: «Τα σχέδια ζωγραφίστηκαν κάτω από τα μάτια μου και είναι πολλά εκείνα τα οποία έκανα ξανά πολλές φορές, για να διορθώσω ακόμα και το ελάχιστο σφάλμα». Δεύτερη απόδειξη που υποδεικνύει τον καθοριστικό ρόλο της d'Arconville στην *Ostéologie* είναι ότι η εισαγωγή του έργου έχει ανατυπωθεί σε μια συλλογή από έργα που αποδίδονται σε αυτήν.

Η σύγκυση σχετικά με το ρόλο της d'Arconville προκύπτει από το γεγονός ότι, όπως μας λέει ο Pierre-Henri-Hippolyte Bodard, φρόντιζε πάντοτε να διατηρεί την ανωνυμία της· *Cours de botanique médicale comparée*, τ. 1, Παρίσι 1810: xxvi-xxx. Η d'Arconville ήταν έντονα επικριτική προς τις κοσμικές κυρίες της εποχής της, και ιδιαίτερα για εκείνες που (κατά την άποψή της) επιδείκνυαν ματαιόδοξα τα φιλολογικά τους επιτεύγματα· βλ. το δοκίμιό της «Sur les Femmes», στο *Melanges de littérature, de morale et de physique*, 7 τ., Άμστερνταμ 1775, 1: 368-383.

34. Soemmerring, ό.π.: 1797 είναι η ημερομηνία που δίνεται για τη δημοσίευση αυτού του σχεδίου στα Choulant, *History of Anatomic Illustration*· Adolph Callisen, *Medicinisches Schriftsteller-Lexicon*, τ. 18, Κοπεγχάγη 1843: 353· *The Dictionary of Scientific Biography*, στη λήμμα περί Soemmerring. Υπάρχει ωστόσο μια πρώτη έκδοση του 1796 στη Βιβλιοθήκη Countway, την οποία χρησιμοποίησα. Οι δύο εκδόσεις ή εκτυπώσεις είναι σχεδόν ταυτόσημες.

35. *Journal der Empfindungen: Theorien und Widersprüche in der Natur- und Arzneiwissenschaft* 6, αρ. 18 (1797): 17-18.

36. Επικρατούσε η άποψη ότι η γυναίκα δεν έφτανε στην ωριμότητα με την αρχή της περιόδου αλλά μόνο αφού έφτανε στην ηλικία των δεκαοκτώ ή των είκοσι ή μετά τη γέννηση του πρώτου της παιδιού· βλ. Jörg, ό.π., 6 κ.ε.

37. Sue, ό.π., κείμενο στο σχέδιο 4.

38. Bernhard Albinus, «Account of the work», στο *Table of the Skeleton and Muscles of the Human Body*, Λονδίνο 1749.

39. Roussel, ό.π., 6.

40. Βλ. Stephen Jay Gould, *Ontogeny and Phylogeny*, Νέα Υόρκη 1977.

41. Τόσο ο J.F. Blumbach όσο και ο Pierre de Maupertuis θεωρούσαν ότι το καυκασιανό δέρμα είναι το πρότυπο και ότι το μαύρο δέρμα ήταν μια εκφυλισμένη μορφή του· βλ. John C. Greene, *The Death of Adam*, Έιμς, Άιοβα, 1959: 224 και 231.

42. Ήδη από το 1615 ο Helkiah Crooke είχε απορρίψει την άποψη του Γαληνού ότι οι



όρχεις θα πρέπει να αξιολογούνται ως το ευγενέστερο μέρος του ανθρώπινου σώματος. Επίσης απέρριπτε την άποψη του Αριστοτέλη ότι η καρδιά θα πρέπει να τιμάται ως το πιο ικανό τμήμα του ανθρώπινου σώματος και απέδιδε ανωτερότητα στον εγκέφαλο επειδή οι λειτουργίες του είναι πιο «θείες και ευγενείς» σε σχέση με εκείνες της καρδιάς. Ο Crooke έκρινε τον εγκέφαλο με τους όρους της νέας φιλοσοφίας, θεωρώντας τον την «έδρα της νόησης ή της ικανότητας προς κατανόηση». «Είμαστε υποχρεωμένοι να αποδώσουμε την ανωτερότητα στον εγκέφαλο. [...] Όλες οι αισθήσεις και οι εκούσιες κινήσεις απορρέουν από αυτόν, είναι η οικία της Σοφίας, ο Ναός της Μνήμης, της Κρίσης και του Λόγου, που αποτελούν τα προνόμια του Ανθρώπου σε σχέση με όλα τα υπόλοιπα Πλάσματα. Είναι ο Πρίγκιψ της Οικογένειας, το κεφάλι είναι η κεφαλή της φυλής [...] πράγματι, τα πάντα έχουν δημιουργηθεί αποκλειστικά και μόνο προς χρήση και όφελός του»· *Description of the Body of Man*, 45.

43. Samuel Thomas von Soemmerring, *Vom Baue des menschlichen Körpers*, 5 τ., 1796· Φραγκφούρτη 1800, τ. Ι, κεφ. 61: 82. Ο Soemmerring πίστευε ότι τα μεγαλύτερα κρανία έφεραν και μεγαλύτερους εγκεφάλους, ότι οι μεγαλύτεροι εγκέφαλοι είναι ικανοί για μεγαλύτερη διανοητική δραστηριότητα και ως εκ τούτου ότι η νοητική ικανότητα είναι έμφυτη (5: 392).

44. Barclay, ό.π.: το κείμενο που συνοδεύει το σχέδιο 32.

45. E.W. Posner, *Das Weib und das Kind*, Γκλογκάου 1847: 9-10.

46. Ruth Kelso, *The Doctrine of the Renaissance Lady*, Σικάγο 1978: 213.

47. Αναφέρεται στο Ackermann, ό.π. ΙΙ, 5.

48. Σχετικά με αυτό το σημείο, βλ. Marian Lowe, «The dialectic of biology and culture», στο Marian Lowe και Ruth Hubbard (επιμ.), *Woman's Nature: Rationalizations of Inequality*, Νέα Υόρκη 1983: 39-62.

**Μετάφραση: Κώστας Αθανασίου**